

Försvarslöshetssystemets mekanismer

FRANS LUNDRÉN*

Uppsala universitet

Theresa Johnsson, *Vårt fredliga samhälle: "Lösdriveri" och försvarslöshet i Sverige under 1830-talet*, Studia Historica Upsaliensia 245 (Uppsala: Uppsala universitet 2016), 545 s.

Inledning

Hur fungerade försvarslöshetslagstiftningen i praktiken under det tidiga 1800-talet? Det är huvudfrågan i Theresa Johnssons doktorsavhandling i historia. Företeelsen har ofta uppmärksammats i forskningen: det så kallade tjänstetvånget innebar att den som saknade fast egendom och inte hade ingått ett arbetskontrakt kunde bedömas vara i avsaknad av "laga försvar" och för denna brist ytterst dömas till straffarbete. I Sverige liksom i många andra europeiska länder var det långt in på 1800-talet olagligt att vara arbetslös för den som enbart levde av eget arbete. Flera historiker har intresserat sig för de intensiva diskussioner som fördes om försvarslösheten under dessa decennier, medan det överraskande nog finns mycket lite kunskap om försvarslöshetens praktik. Johnsson kartlägger därför vilket regelverk som gällde, när och hur lagar och förordningar tillämpades, hur de polisiära uppgifterna utfördes samt vilka människorna var som blev föremål för utredning och åtgärder. Ambitionen är inte bara att ge en mer utförlig beskrivning av försvarslöshetens vardag. Hon vill ersätta den både i samtiden och i senare forskning vanliga schablonbilden av "lösdriveraren" med en fördjupad förståelse av hur tillämpningen av lagstiftningen påverkade obesuttna människors liv.

Till skillnad från brott som baseras på en specifik handling så var försvarslöshet en bedömning av en människas situation och egenskaper. Johnsson framhåller att kriterierna för prövningarna var högst tolkningsbara och sammanflätade med regelverk kring en lång rad andra aspekter av mänskligt

* Docent i idé- och lärdomshistoria; fakultetsopponent

liv vid denna tid: bosättning, resor, försörjningsalternativ och uppträdande. Författaren vill därför ta sig an frågan om försvarslösheten som en central beståndsdel i ett samverkande system som satte ramvillkor och handlingsalternativ för betydande delar av befolkningen. I undersökningen betecknar försvarslösheten därmed inte bara ett lagrum utan hela den administrativa och sociala praktik som regelverket underbyggde. På motsvarande sätt argumenterar Johnsson för att frågan om vem som var lösdrivare måste undersökas empiriskt, eftersom detta var en produkt av en svår försörjningssituation för stora grupper av människor i ett samhälle präglad av mycket ojämlika maktförhållanden, likaså av en påtagligt svårnavigerad legal situation, vilket hon sammantaget karaktäriserar som ett "osäkerhetstillstånd".

För att genomföra sin ingående undersökning använder sig författaren av en lång rad källkategorier. I undersökningens fokus står Västmanlands län under 1830-talet, och särskilt länsstyrelsen i Västerås vars administration och länshäkte båda fanns på slottet. Författaren har samlat in uppgifter om de ungefär 1 600 "lösdrivare" som intogs i detta häkte under en tioårsperiod. Men även om fångrullan, passjournaler, protokoll samt skrivelser till och från Konungens Befallningshavande i Västerås utgör avhandlingens basmaterial utvidgas de empiriska sökningarna. Utöver dessa grundserier har en lång rad ärenden följts genom dokument i andra arkiv och uppgifter om ett stort antal individer har samlats in från bland annat kyrko- och domböcker i länet och landet. Praktiken på socknens nivå har analyserats utifrån sockenstämmoprotokoll i Västerås stad och tio landsbygdssocknar i länet. Materialet utvidgas såväl kronologiskt som geografiskt i än vidare cirklar från Västerås slott. Inte minst ingår kompletterande material från länsstyrelsen i Kopparbergs län, där bland annat förhör i länshäktet i Falun och register över utfärdade lösdrivarpass är viktiga källor.

Undersökningens resultat

Vilka är då undersökningens resultat? Hur ska försvarslöshetssystemet karaktäriseras? Det är svårt att sammanfatta resultaten eftersom Johnssons framställning är omfattande och detaljrik och dispositionen påtagligt svårnavigerad. I korthet utreder den första av undersökningens två delar "det polisiära nätet". Här är det framför allt frågan om hur myndigheten i Västerås arbetade med anklagelser om lösdriveri, hur övervakning och polisiära transporter fungerade samt vad som utmärker personerna som fastnade i detta nät. Undersökningen visar att prövningar av laga försvar genererade mycket arbete. Reglerna om tjänstetvång, hemortsrätt och lösdriveri krävde tolkning samt utredning och andelen som intogs för lösdriveri understeg under inget av åren 40 procent av alla i häktet. Författaren påpekar att det inte ens fanns någon enhetlig terminologi för det tillstånd som aktualiserade

förordningen om laga försvar. Många beteckningar användes i fångrullan, däribland "försvarslös", "passlös", "utan laga försvar", "kringstrykande", samt "obehörigt kringstrykande och tiggeri". Undersökningen visar vidare att det polisiära nätet var mycket mera finmaskigt i städerna vilket kan härledas till det allmänna passtvang som från 1812 gällde för alla som reste utanför sitt hemlän.

I hanteringen av tiggeri, resande och tillfälligt boende var kontroller av pass centralt, vilket i sin tur väckte frågor om huruvida personer skulle betraktas som lösdrivare. På landsbygden upprätthölls övervakningen av få personer och det var resurskrävande att föra misstänkta till Västerås. De som fastnade i nätet var vanligen utsocknes, fattiga människor under 50 år och i huvudsak ensamman. Kvinnor utgör en mindre del, men jämfört med män var de oftare i sällskap med barn. Ensamman barn eller barn i sällskap var ovanliga, liksom olika familjekonstellationer. Johnsson framhåller också att den grupp som intogs för lösdriveri inte utgjordes av socialt utslagna människor.

Den andra delen av undersökningen fokuserar på de rumsliga aspekterna av lösdriveriet och hur bedömningar av laga försvar aktualiserades och genomfördes. Här utforskar Johnsson framför allt möjligheterna att styrka sin identitet och rätt att resa, tillstånd att vistas på en plats och att etablera tillhörighet till en församling. Hon framhåller att hanteringen av pass präglades av osäkerhet och skiftande tolkningar. Pass gav rättigheter, men dessa kunde förändras då obesuttna underkastades nya prövningar av sin status och sitt beteende under resans gång. Passet var därför ett centralt dokument i tjänstemännens maktutövning där människors identitet inte enbart förankrades i kännetecken utan i hög grad också i annan dokumentation, liksom i att kunna presentera sig själv, sin biografi och sina förflyttningar på ett trovärdigt sätt.

Tiggeri och misstankar om detsamma hade vidare stor betydelse för människors möjligheter att förflytta sig. Att tigga eller att misstänkas för detsamma innebar en markant större risk för att bli granskad eller föremål för olika ingripanden, även om Johnsson också framhåller skillnader. Barns tiggeri tolererades exempelvis mer än vuxnas och kvinnors mer än mäns. Att i sin bostad hysa någon som saknade pass, om så bara i ett uthus eller lada tillfälligt över natten, var förenat med risk för böter. Fastän det formellt inte krävdes pass för att resa inom länet var det viktigt för iögonfallande påvra att ha dokument som styrkte vem man var. Vidare visar författaren att en rad åtgärder vidtogs för att bli av med människor som inte var önskade när de försökte etablera sig i en socken. Inte minst försökte man förhindra mantalsskrivning, vilket också kunde genomdrivas i fall då lagstiftningen gav sökande formell sådan rätt. I slutändan kunde det därför saknas al-

ternativ till att befinna sig i rörelse, trots de risker för ingripanden som detta innebar.

Ovanstående gör förstås inte rättvisa åt den rika framställningen på nära femhundra textsidor. Men denna rikedom är också avhandlingens största problem. Författaren tycks ha haft svårt att prioritera bland den information som utvunnits ur källorna, till den grad att själva mängden och detaljupplösningen kan framstå som ett självändamål. På flera sätt ansluter forskningsstilen till en äldre socialhistorisk tradition av att ge röst, beskriva villkor och tillerkänna agens hos resurssvaga historiska aktörer, för att därigenom också ge dem värdighet och upprättelse. Eftersom Johnssons framställning både är synnerligen omfattande och har en underutvecklade röd tråd är det dock i hög grad upp till läsaren att sortera det som är huvudsak från det som är underordnat. Bland oräkneliga namn, platser och biografiska uppgifter samt mängder av noggrant redovisade ärenden, skrivelser och instanser saknar jag ofta en strukturerande forskarröst som påminner mig om vad jag ska rikta särskild uppmärksamhet mot och vad det mönster som då framträder innebär. Det gäller också då de enskilda exemplen är nog så fascinerande i egen rätt: hur ska man tolka det som en del av ett större system? Också som uttryck för en vilja att åstadkomma upprättelse ter det sig mindre effektivt att förlita sig på läsarens förmåga att hålla mängder av enskilda levnadsöden i minnet över hundratals sidor.

Diskussion

Hur hade undersökningen kunnat ges mer precision och tydlighet? Syftesformuleringen framstår som en delförklaring till författarens svårighet att prioritera i framställningen. Målsättningen att "teckna detta osäkerhetstillståndets konturer" och att "begripliggöra" detsamma ges inte mer precisering i frågeställningarna som är formulerade på sådana sätt att de bara kan besvaras med mycket utförliga beskrivningar (s. 15). "Hur hanterade det polisiära nätet 'lösdriveriet'?" är ett exempel. Hur avgör man vilka aspekter av denna mycket omfattande praktik som ska belysas eller när svaret är tillräckligt distinkt formulerat?

I artikulationen av syftet saknar jag också tydligare anknytning till teoretiska perspektiv, exempelvis vilken slags maktanalys som undersökningen bygger på, eller åtminstone en mer artikulerad beskrivning av undersökningens relevanssammanhang. Jag menar att undersökningen hade tjänat åtskilligt på att tydligare artikulera och precisera de diskussioner till vilka den syftar att bidra. Det tycks finnas en underförstådd fond av redan etablerade beskrivningar av sociala ordningar och maktrelationer som Johnsson vill korrigera eller åtminstone nyansera. Men de förra preciseras i liten utsträckning och författarens egna beskrivningar får därför inte heller samma

skärpa. Annan forskning används överlag i första hand som ett komplement till de egna iakttagelserna. Det är synd. Här finns förstås en rad olika relevanta forskningsområden, också om andra samhällen i Nordeuropa, som hon kunde ha utgått från för att prioritera teman och precisera frågor. Alltifrån generella teman om social inklusion och exklusion till historiskt specifika frågor om hur statlig byråkrati och kontroll i praktiken fungerade under 1800-talets första hälft. Det är alltså inte större utförlighet som efterlyses utan prioriteringar och ett tydligare utmejslat ärende så att argumentationen i stället kunnat koncentreras och fördjupas.

Metodvalen och metodanvändningen bidrar också till att undersökningens resultat framstår som mindre distinkta än vad de skulle kunna vara. I första hand är det ett slags realistiskt, dokumentärt förhållningssätt till materialet som bygger upp framställningen. Denna försiktighet gäller också gentemot mer konventionella socialhistoriska framställningssätt. Resultat redovisas sällan i tabeller och diagram, och trots ett fokus på rumslighet används inte heller några kartor i analysen. Några av avhandlingens mest fascinerande partier handlar om statsmaktens vardagsverksamhet och kontrollens infrastruktur. Varför inte i högre grad analysera de materiella aspekterna av denna administrativ-polisiära verksamhet? Fångrullor och liggare har onekligen potential att ge mer än uppgifter om enskilda individer och spår av hur fall handlagts. Men varför inte ta fasta på hur dessa volymer praktiskt byggdes upp, hanterades och fungerade för att förstå försvarslöshetssystemet? I stället pekar Johnsson ut tjänstemännens val som individuella underlåtelser, exempelvis att inte ha förtryckta rader för vissa uppgifter i passen eller föra anteckningar i fångrullan på ett visst sätt. Varför är inte det också exempel på meningsbärande prioriteringar och därmed också hur systemet fungerade?

Titeln på avhandlingen ska förstås ironiskt och författarens patos kring historiska orättvisor ger framställningen energi. Men den bidrar emellanåt också till viss oklarhet. Johnsson inskräper exempelvis att en viss handläggning visar vilken "bristande rättssäkerhet" som rådde vid denna tid eller att man i samtiden inte "erkände strukturella förklaringar" till människors fattigdom. Men vad är den underförstådda referensramen till sådana bedömningar? Universella mänskliga rättigheter, webersk idealbyråkrati respektive senmodern samhällsanalys? Det är förstås möjliga alternativ, men det förtjänar i så fall att förtydligas liksom hur dessa utvärderingar ger oss mer kunskap om försvarslöshetssystemet som historiskt fenomen.

Slutomdöme

Sammantaget ger det omfattande formatet, den svårnavigerade informationstätheten och Johnssons försiktighet vad gäller tematiseringar, för-

djupningar och generaliseringar att hon underutnyttjar potentialen i det material som hon så omsorgsfullt samlat in. Dessa kritiska anmärkningar ska dock inte skymma att *Vårt fredliga samhälle* bidrar med mycket ny kunskap om en central institution under 1800-talet som varit förvånansvärt lite uppmärksam i tidigare forskning. Författarens huvudresultat – att försvarslösheten måste förstås som ett system där olika beståndsdelar hakar i och ömsesidigt förstärker varandra – är både övertygande och viktigt. De juridiska sanktionerna och ytterst dömandet till straffarbete – vilket var ovanligt – var bara ett sätt på vilket systemet ingrep i människors liv. Genom en omsorgsfull hantering av ett synnerligen stort och tidskrävande källmaterial sätter Johnsson samman en utförlig beskrivning av det administrativa, polisiära, juridiska och sociala system som satte grundläggande villkor för obesuttna människors handlingsmöjligheter. På så sätt är det ett väsentligt bidrag till den historiska forskningen som kommer att vara av stort värde för alla forskare som tar sig an dessa frågor.

Johnssons outtröttliga arbete med att sätta samman biografiska uppgifter, praktiska omständigheter och möten med rättsskipningen ger också en ingående beskrivning av grupper som i källorna sällan har en egen röst och ofta homogeniserats i historieskrivningen. I stället för schablonbilden "lösdrivaren" träder här människor fram som gör aktiva val för att försörja sig, som agerar rimligt givet omständigheterna och som trots det osäkerhetstillstånd de lever i framstår som aktörer i egen rätt. I vissa fall har hon lyckats kombinera källor så att svåråtkomliga historiska sammanhang öppnar upp som i blyxtbelysning. Det är en imponerande prestation i sig.